

תורה ודרך ארץ כבעיית הקצאה כלכלית

השילוב של תורה עם דרך-ארץ מייצג ביסודו בעיה כלכלית של הקצאת זמן ומקורות. בעיה זו היא תולדה של העימות הבלתי נמנע בין הדרישה הנורמאטיבית המוחלטת הנובעת מהציווי "והגית בו יומם ולילה" (יהושע א, ח), לבין אילוצי המציאות היום-יומית המחייבים הקדשת זמן לפרנסה ולצורכי הגוף. המאמר סוקר סדרה של מרשמי הקצאת זמן לתלמוד-תורה ולדרך-ארץ, ובוחר אותם מנקודת ראות כלכלית.

א. הקדמה

מאמרו של רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא: "יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ שיגיעת שניהם משכחת עוון, וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עוון" (אבות, ב, ב), משקף ביסודו בעיית הקצאה כלכלית, הן ברמת היחיד הן ברמת הציבור. השילוב המומלץ אינו מציע פתרון מגובש לבעיה, אם כי ברור למדי שאין הוא דוגל ב"פתרון פינתי", כלומר בהקצאת זמן באופן בלעדי לתלמוד-תורה בלבד או לדרך-ארץ בלבד. מסתבר שהמתכונת המשולבת היא תוצאה של דרישה נורמאטיבית להקדשת זמן מרבי לתלמוד תורה הנחסמת באילוצי חיי היום-יום, אשר כפועל אינם מאפשרים מימוש הדרישה הנורמאטיבית ככתבה וכלשונה.

במבט ראשון, הדרישה הנורמאטיבית נראית מחייבת לגמרי, לפחות ככל שעולה מן הציווי "והגית בו יומם ולילה" (יהושע א, ח). אם כי לכאורה ניסוח זה הוא בעל תוקף של דברי קבלה בלבד, משתמש בו הרמב"ם (הלכות תלמוד תורה פ"א ה"ח) כמקור ראשוני לביסוס חיוב תלמוד תורה. מאידך גיסא, באותה הלכה עצמה מסייג הרמב"ם את המשמעות המקורית של הציווי, וקובע כי כל איש מישראל "חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה, שנאמר: והגית בו יומם ולילה" (שם). כלומר, יומם ולילה פירושו גם ביום וגם בלילה ולא כל היום וכל הלילה. מן הסתם נובע פירוש זה מאילוצי היום-יום, כפי שהם באים לידי ביטוי בדבריו של ר' יחיאל מיכל הלוי אפשטיין:

ואע"ג דפשטיה דקרא [= ואף-על-גב שפשוטו של מקרא] הוא ללמוד תמיד בכל היום ובכל הלילה כדכתיב מקודם (יהושע א, ח) 'לא ימוש ספר התורה הזה מפוך והגית' וגו', אמנם דבר זה אי אפשר לכל אדם הטרוד בפרנסתו וזהו רק ליחידים שבדור, וכמאמרם ז"ל [מכילתא, ויסע, ב; ועוד] 'לא ניתנה תורה אלא לאוכלי המן', ולכן לא היה ולא יהיה דור דעה כדור המדבר מפני שלא היו טרודים בפרנסה והיו לומדים כל היום וכל הלילה, אבל כגון אנו החיוב לקבוע עיתים לתורה — עת ביום ועת בלילה.¹

הפער בין הרצוי למצוי מחייב ניסוח פתרונות מוגדרים, שמהם ניתן לגזור מרשמי הקצאה בתנאים נתונים. פתרונות אלה משמשים לנו במאמר זה עניין לענות בו. הסעיף הבא סוקר את יסודות הדרישה הנורמטיבית. סעיף ג מדגיש את מאפייני בעיית ההקצאה. סעיף ד דן בפתרונות ברמת הפרט, וסעיף ה עוסק בפתרונות ברמת הציבור כולו.

ב. יסודות הדרישה הנורמטיבית²

ההתלבטות בין תורה ודרך-ארץ משתקפת יפה במחלוקת הידועה המובאת במסכת ברכות לה ע"ב:

תנו רבנן: 'ואספת דגנך' (דברים יא, יד), מה תלמוד לומר? לפי שנאמר: 'לא ימוש ספר התורה הזה מפין' (יהושע א, ח), יכול דברים ככתבן? תלמוד לומר 'ואספת דגנך' — הנהג בהן מנהג דרך ארץ, דברי ר' ישמעאל. ר' שמעון בן יוחי אומר: אפשר אדם חורש בשעת חרישה זורע בשעת זריעה וקוצר בשעת קצירה ודש בזמן דישה וזורה בשעת הרוח — תורה מה תהא עליה?! אלא, בזמן שישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית ע"י אחרים, שנאמר: 'ועמדו זרים ורעו צאנכם' וגו' (ישעיה סא, ה), ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית ע"י עצמן, שנאמר: 'ואספת דגנך'. ולא עוד אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידן, שנאמר: 'ועבדת את אויביך' (דברים כח, מח).

הדרישה הנורמטיבית המועלית כפי רבי שמעון בר יוחאי נשמעת מרחיקת-לכת, שכן היא מציגה דרך-ארץ כעונש, בניגוד לפשוטו של המקרא הנדרש בברייתא, לאמור: "והיה אם שמע תשמעו אל מצותי... ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש ואספת דגנך ותירשך ויצהרך". לשון אחר, על-פי פשוטו של מקרא, שכר המצוות (לפחות כ"תגובה מיידית") מתקבל דווקא באמצעות ערוצי דרך-ארץ.

עמדתו השלילית של רשב"י כלפי דרך-ארץ אינה יחידאית. דרישות נורמטיביות דומות נשמעות מבין כותליהן של מימרות, כגון: "אמר רבה בר בר חנה, אמר רבי יוחנן משום רבי יהודה בר' אלעאי: בא וראה שלא כדורות הראשונים דורות האחרונים. דורות הראשונים עשו תורתן קבע ומלאכתן עראי — זו וזו נתקיימה בידן. דורות האחרונים שעשו מלאכתן קבע ותורתן עראי — זו וזו לא נתקיימה בידן";³ או דבריו של ר' נהוראי: "מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה, שכל אומנות שבעולם אין עומדת לו אלא בימי ילדותו, אבל בימי זקנותו הרי הוא מוטל ברעב. אבל תורה אינה כן — עומדת לו לאדם בעת ילדותו, ונותנת לו אחרית ותקוה בעת זקנותו".⁴

הדרישה הנורמטיבית לעיסוק מלא ובלעדי בתורה אינה מתחשבת כאילו צים כל שהם. השקפה זו עולה בבהירות מן הברייתא העוסקת ביום הדין של היחיד לאחר פטירתו: "תנו רבנן: עני ועשיר... באין לדין. לעני אומרים לו: מפני מה לא עסקת בתורה? אם אומר: עני הייתי וטרודו במזונותי, אומרים לו: כלום עני היית יותר מהלל?⁵... עשיר אומרים לו: מפני מה לא עסקת בתורה? אם אומר: עשיר הייתי וטרודו בנכסי, אומרים לו: כלום עשיר היית יותר מרבי אלעזר?"⁶

המקור האחרון "משדר" התעלמות מוחלטת מאילו צים, אף קיומיים, של יום-יום, עד שאין בהם כדי ללמד זכות על האדם ביום הדין הפרטי שלו. בפועל, התעלמות זו

קשה להולמה, שכן גם מקורות נורמאטיביים מוחלטים נאלצים להודות, בסופו של דבר, שאין אילוצים כאלה חסרי השפעה, כפי שמעיד אב"י בסיום הדיון במחלוקת רשב"י ור' ישמעאל: "הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידן, כר' שמעון בן יוחי ולא עלתה בידן".⁷ ההכרה המעשית במגבלות חיי העולם הזה, במובן החיובי של המונח, מולידה בהכרח גישה שונה המחייבת גיבוש מרשמים מוגדרים להקצאת זמן הן לתלמוד תורה הן לדרך ארץ.

ג. מאפייני בעיית ההקצאה

היחס בין תלמוד תורה לדרך ארץ נקבע במונחי זמן. הצורך לקבוע את היחס נגזר ממגבלת משאבים דווקנית, וביתר פירוט: מגבלת הזמן. בעיית ההקצאה המתעוררת עקב מגבלת הזמן היא יום-יומית, כמאמרו של הלל: "אל תאמר לכשאפנה אשנה, שמא לא תיפנה".⁸ במלים אחרות, אין ביכולתו של אדם לחמוק מן ההתמודדות היום-יומית עם מטלת ההקצאה, באמצעות מעבר לבסיס זמן שונה כגון שבועות או שנים. במסגרת בסיס שונה מעין זה ניתן היה להקצות כך וכך שנים לדרך ארץ בלבד וכך וכך שנים לאחריהן לתלמוד תורה בלבד, או להיפך. אמנם, מתכונת שכזו מסתמנת בתיאור מהלך חייו של ר' יוחנן בן זכאי, אשר הקדיש את ארבעים שנותיו הראשונות לפרקמטיא ואת ארבעים השנים שלאחריהן הקדיש לתורה? אך לכאורה אין המתכונת עולה בקנה אחד עם הדרישה "לא ימוש ספר התורה הזה מפ"ך".

הפסוק האחרון מובא על-ידי הרמב"ם כחלק מהנמקת החיוב לעסוק בתורה מדי יום ולילה (תלמוד תורה פ"א ה"ח). בפועל, גם הרמב"ם עצמו מתאר את סדר יומו העמוס בחצר הסולטן צאלח-א-דין שבקהיר, באיגרתו הידועה לר' שמואל אבן תבון: "ואמנם מה שזכרת מענין בואך אצלי, בוא ברוך ה' ומבורך שבבאים... ואמנם אודיעך... כי לא יגיעך מבואך אלי זולת ראות פני... אמנם תועלת חכמה מן החכמות או להתייחד ולהתבודד עמי אפילו שעה אחת ביום או כלילה אל תוחיל בזה כלל, כי תוכן ענייני כמו שאספר לך. אני שוכן במצרים והמלך שוכן באל קאירה, ובין שני המקומות שני תחומי שבת, ולי על המלך מנהג כבוד מאד: אי אפשר לי מבילתי ראותו בכל יום בתחלת היום... כללו של דבר כל יום ויום אני עולה לאלקאיר"ה בהשכמה, וכשלא יהיה שם שום מכשול ולא יתחדש שם שום חדוש אשוב למצרים אחר חצי היום, על כל פנים לא אגיע קודם, ואני מתרעב, ואמצא האכסדראות כלם מלאות בני אדם, גוים ויהודים בהם, חשוב ובלתי חשוב, ושופטים ושוטרים ואוהבים ושונאים ערב רב, ידעו את עת שובי, ארד מעל הבהמה וארחץ ידי ואצא אליהם לפייסם ולרצות ולחלות פניהם כדי למחול על כבודם להמתין אותי עד כדי שאוכל אכילת עראי והיא מעת לעת, ואצא לרפאתם ולכתוב להם פתקות ונוסחאות רפואות חלייהם, לא יסור הנכנס והיוצא עד הלילה. ולפעמים, באמונת התורה, עד סוף שתי שעות מן הלילה או יותר אספר להם ואצום ואדבר עמהם, ואני שוכב פרקדן מרוב העיפות, ויכנס הלילה ואני בתכלית החולשה לא אוכל לדבר. סוף דבר, לא יוכל אחד מישראל לדבר לי או להתחבר ולהתבודד עמי זולת יום השבת. אז יבואו כל הקהל או דובם אחר התפילה, אנהיג הצבור במה שיעשו כל ימי השבוע...".¹⁰ מדברים אלה אפשר להסיק, כי בתקופה זו עבר הרמב"ם מהקצאת זמן על בסיס יום-יומי להקצאה על בסיס שבועי: כך וכך ימים לדרך ארץ (מלאכת הרפואה) וכך כך

ימים לתלמוד תורה. מבחינה זו, הקצאת הזמן המאולצת תואמת, לפחות באופן חלקי, את האידיאולוגיה המוצגת על-ידי בהמשך הלכות תלמוד תורה, ואשר לפיה הקצאת זמן מסוים לדרך ארץ אינה הכרח בלבד אלא גם נורמה רצויה:

כל המשים על לבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה ויתפרנס מן הצדקה הרי זה חלל את השם ובוזה את התורה וכבה מאור הדת וגרם רעה לעצמו ונטל חייו מן העולם הבא, לפי שאסור ליהנות מדברי תורה בעולם הזה... מעלה גדולה היא למי שהוא מתפרנס ממעשה ידיו, ומדת חסידים הראשונים היא ובוזה וזכה לכל כבוד וטובה שבעולם הזה ולעולם הבא...¹¹

אידיאולוגיה זו מותקפת בחריפות על-ידי בעלי הלכה כגון הבית-יוסף והתשב"ץ, המחייבים הקצאת זמן מלאה לתלמוד תורה. מרכז הכובד של ההתנגדות לשיטת הרמב"ם, מקורו ברצון להגיע לרמה מרבית של תלמוד תורה (במונחי זמן). הן במישור הפרטי הן במישור הלאומי הכולל. מילוי רצון זה נמנע בשל מגבלות כלכליות שונות. מגבלות אלה משתקפות במלוא עוזן באמירות כמו: "...וראינו כל חכמי ישראל קודם זמן רבינו ואחריו נוהגים ליטול שכרם מן הציבור, וגם כי נודה שהלכה כדברי רבינו בפירוש המשנה, אפשר שהסכימו כן כל חכמי הדורות משום עת לעשות לה' הפרו תורתך, שאילו לא היתה פרנסת הלומדים והמלמדים מצויה לא היו יכולים לטרוח בתורה כראוי והיתה התורה משתכחת ח"ו, ובהיותה מצויה יוכלו לעסוק, ויגדיל תורה ויאדיר"¹² או: "...כי מהנראה שהוא [הרמב"ם] הפריז על מדותיו והטעה כל הגאונים והרבנים ז"ל אשר היו לפניו ובזמנו ומתוך שבא לכלל כעס בא לכלל טעות עד שקראם משוגעים... ואם הוא ז"ל עזרו המזל להיות קרוב למלכות ונכבד בדורות מפני רפואתו וחכמתו, מה יעשו הרבנים והחכמים אשר לא באו לידי מדה זו? הימותו ברעב? או יתבוו מכבודם? או יפרקו עול התורה מעל צוארם? אין זאת כונת התורה והמצות והתלמוד!"¹³

השאיפה למאקסימיזציה של שעות תלמוד תורה נוכח המגבלות שמולן ניצב כל פרט ופרט, ניתנת לביטוי כלכלי באמצעות פונקציית תועלת מטיפוס $u = u(x)$, כאשר x מייצג את מספר השעות המוקדש לתורה, ואילו u מייצג את רמת התועלת. בניסוח מקובל, u תלוי בסל המוצרים הכולל שאדם צורך. מנקודת הראות האידיאלית (והמופשטת) של חיוב תלמוד תורה, u תלוי באופן בלעדי בערך הכמותי של תלמוד תורה, בכפוף למגבלות המוגדרות על-ידי פונקציית אילוצים מעין: $R = R(t, y, x)$, כאשר R מייצג את מגבלת המשאבים הכוללת, t מייצג את כמות הזמן הכוללת העומדת לרשות הפרט, y את הכנסתו ו- x את הכורח לצרוך גם "מוצרים" אחרים מלבד תלמוד תורה. המלה כורח מודגשת, משום שצריכת המוצרים האחרים (כגון: מזון, שעות שינה) נתפסת כאילוץ שיש להתפשר עמו מכוח המציאות הפיסיולוגית של האדם. ראיה לדבר, ימות המשיח: "לא נתאוו החכמים והנביאים לימות המשיח לא כדי שישלטו על כל העולם, ולא כדי שירדו בעכו"ם, ולא כדי שינשאו אותם העמים, ולא כדי לאכול ולשתות ולשמוח, אלא כדי שיהיו פנויים בתורה ובחכמתה, ולא יהיה להם נוגש ומבטל, כדי שיזכו לחיי העולם הבא... ובאותו הזמן לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה, ולא קנאה ותחרות, שהטובה תהיה מושפעת הרבה, וכל המעדנין מצויין כעפר, ולא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד. ולפיכך יהיו ישראל חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומים וישיגו דעת בוראם כפי כח האדם, שנאמר: כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים"¹⁴.

ד. מרשמים להקצאה ברמת היחיד

נוכח אילוצי המציאות מתבקשת השאלה: האם אפשר להגדיר מראש ליחידים נתונים מרשמי הקצאת זמן בין תלמוד תורה ודרך ארץ? התשובה על שאלה זו היא חיובית, ולא זו בלבד, אלא שאפשר להבחין בטיפוסים שונים של מרשמים כאלה.

1. מרשמים להמחשה

מרשמי ההקצאה הכלולים בקבוצה זו הם היפותטיים ונועדו למטרות המחשה של הלכה מופשטת, אם כי ייתכן שהם שאובים מאיזושהי מסגרת שהיתה מקובלת בזמן נתון במקום מסוים. כדוגמה בולטת למרשם הקצאה מטיפוס זה משמשים דברי הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה פ"א הי"ב: "היה בעל אומנות והיה עוסק במלאכתו שלש שעות ביום, ובתורה תשע...". מרשם זה אומץ כלשונו על-ידי בעלי ההלכה המרכזיים האחרים — בעל הטורים (יורה דעה, רמז) והשולחן ערוך (שם, ד). בעל הפרישה (שם, ס"ק ז) מציין כי החלוקה הסכימאטית מקורה באורח-החיים של "חסידים הראשונים" אשר "היו עוסקים בג' תפילות בכל יום ט' שעות... וכיון שחסידים הראשונים לא היו נפנים למלאכתם אלא ג' שעות לכך נקט גם כן כאן ג' שעות, וכמו שלשם [=ששם] זמן לימודם היה בכלל ג' שעות דמלאכתן, לגבי דיין [=לגבינו] מהפך הסדר וכולל זמן התפילה תוך זמן המלאכה, מפני שאין אנו נוהרים כל כך בתפילה".

2. מרשמים קונקרטיים

מרשמים כאלה מתייחסים למציאות מוגדרת, על אילוציה ומגבלותיה, תוך שאיפה למצות באופן מרבי את הזמן המוקדש לתלמוד תורה. לשון אחר, מרשמים אלה אינם כמותיים, בקבלם כנתון את הזמן המוקדש על-ידי פרט פלוני לתלמוד תורה; הדגש המוטל במרשמים אלה הוא איכותי — מה ללמוד. ברוח זו קבע ר' יושע הכהן פאלק (בעל הסמ"ע — ספר מאירת עינים):

כי יש בעלי בתים נוהגין ללמוד בכל יום גפ"ת [=גמרא, פירוש רש"י, תוספות] ולא שאר פוסקים, ומביאין ראייה מהא דאמרינן סוף פרק בתרא דנדרים: תנא דבי אליהו כל השונה הלכות בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא. אבל לי נראה כי לא זאת המרגוע ולא בזאת יתהלל המתהלל, כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע בספרי פוסקים דיני תורה, כגון: האלפסי והמרדכי ורא"ש ודומיהם דזהו שורש ועיקר לתורתינו, ואינם יוצאים כלל [ידי חובת תלמוד תורה] בלימוד גמרא, פירוש, תוספות, דהא דתנא דבי אליהו וכו' כבר כתב רש"י שם כל השונה הלכות, פירוש: הלכות פסוקות. ומה שכתב רבינו תם כאן תלמוד בבלי כלול כו' [במקרא ובמשנה ובתלמוד וכו' אנו יוצאים ידי חובותינו]¹⁵ קאי אמ"ש [=מוסב על מה שכתב] רבינו [=הטור] לפני זה אלימוד [=על לימוד] ט' שעות ביום,¹⁶ דכיון שיש לו פנאי גדול ילמוד בתלמוד, אבל הנך [=אותם] בעלי בתים שאינם לומדים כי אם ג' או ד' שעות ביום, לא ילמדו בתלמוד לחוד [=כלבד].¹⁷

3. מרשמים נורמאטיביים

להבדיל מהמרשם הקונקרטי, המקבל מציאות מסוימת כמוכתבת, חותר המרשם

הנורמאטיבי להתקרב ככל האפשר למאקסימיזאציה מלאה של שעות תלמוד תורה. בקבוצה זו ניתן לזהות שני טיפוסים של מרשמים: כלליים ומדויקים. כהמחשה נאה לקבוצת המרשמים הכלליים אפשר להשתמש בדברי מרן בעל החפץ חיים בפירושו משנה ברורה על שולחן ערוך אורח-חיים, סי' קנו. בסעיף זה המסיים למעשה את הלכות השכמת הבוקר, במובן הרחב של המונח, פוסק מרן המחבר, כי אחר קביעת עת ללימוד בתום תפילת שחרית "ילך לעסקיו, דכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עון, כי העוני יעבירונו על דעת קונו, ומכל מקום לא יעשה מלאכתו עיקר אלא עראי ותורתו קבע, וזה וזה יתקיים בידו". על המלה "עיקר" מעיר המשנה ברורה בס"ק ב:

אלא יעשה רק כדי פרנסתו, אך בזה גופא [=עצמו] צריך להזהר מפיתוי היצר שמפתהו שכל היום צריך השתדלות על הנוחה זו. והעיקר שיתבונן בעצמו מה הוא הכרח האמיתי [כלומר, מינימום הקיום] שאי אפשר בלעדו, ואז יכול להתקיים בידו שיהא מלאכתו עראי ותורתו עיקר.

על דברים אלה מוסיף החפץ חיים עצה מעשית במפתח המקורות למשנה ברורה, שער הצינן: "וכדי שלא ירמה אותו היצר יתבונן אלו הוא היה מתחייב לזון את חברו ולהלבישו לפי ערכו, מה היה אומר אז איזה דבר הוא הכרח". כלומר, מבחן מינימום הקיום מתקיים היטב כאשר הוא מופעל על הזולת! מרשם מדויק יותר מוצג בשולחן ערוך הרב:

ואף שיש לו בנים וצריך לעסוק במלאכה לפרנס אשתו ובניו ואינו יכול לעסוק כל היום כולו בתורה, שיוכל ללמוד את כולה ולזכור היטב כל ההלכות בטעמיהן בדרך קצרה כעשר שנים... הרי אמרו: 'לא עליך המלאכה לגמור'... ואם לא יגמור בעשר שנים יגמור בעשרים שנה או יותר, וחייב הוא מן התורה לקבוע לו עת גדולה לת"ת בכל יום כמו חצי היום לפחות מלבד לימוד הלילה, ולא יעסוק במלאכה כל היום או רובו, שנאמר: "ודברת בס'... ועל כך חייב לעשות תורתו קבע ומלאכתו עראי".¹⁸

4. מרשמי פשרה

מרשמי פשרה, לא זו בלבד שהם מכירים במגבלות היום-יום כגורם המשפיע על יכולת הקצאת הזמן לתלמוד תורה, אלא משקפים גם נכונות לקבל הקצאת זמן מינימאלי לתלמוד תורה כפתרון מעשי לבעיית ההקצאה. שורשם של מרשמים אלה הוא קדום למדי ונפוץ בספרות מדרשי ההלכה. כך קובע ר' יהושע, כי "שנה אדם שתי הלכות בשחרית ושתיים בערבית ועוסק במלאכתו כל היום, מעלין עליו כאלו קיים כל התורה כולה".¹⁹ במקור אחר מובאת שיטה מקלה אף יותר, מפי רבי יוחנן משום ר"ש בן יוחי:²⁰ "אפילו לא קרא אדם אלא קרית שמע שחרית וערבית קיים 'לא ימוש'".²¹ אולם זו מלווה בהסתייגות מיידית: "ודבר זה אסור לאומרו בפני עמי הארץ"²² (אם כי שוברה בצדה: "ורבא אמר: מצוה לאומרו בפני עמי הארץ"²³).

הנוסחה האחרונה נפסקה להלכה על-ידי הרמ"א, תוך הדגשה כי מדובר בשעת הדחק.²⁴ בעל ערוך השולחן מסביר מהי שעת הדחק: "כלומר אם יארע מקרה רחוק, כגון שטרוד

ביום הזה מאד כמו ביריד וכיוצא בו, יצא ידי חובתו בק"ש...²⁵ אולם, בהלכה אחרת מציע הרמ"א פתרונות דחוקים אף יותר למצבי קבע: "ואף מי שאינו יודע ללמוד ילך לבית המדרש ושכר הליכה בידו, או יקבע לו מקום וילמוד מעט במה שיודע יחשוב בענייניו ויכנס בלבו יראת שמים".²⁶ בהתייחסו לחשיבה בענייניו מעיר בעל המשנה ברורה: "פי' שיראה ויבדוק בשבתו קצת פנוי בביהמ"ד אם יש צד עבירה במשא ומתן שלו — גזל ואונאה ורבית וכדומה, ויפרוש ממנה".²⁷

ה. מרשמים להקצאה משותפת ברמת הציבור

הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה פ"א ה"ח פוסק: "כל איש מישראל חייב בתלמוד תורה בין עני בין עשיר בין שלם בגופו בין בעל יסורין בין בחור בין זקן גדול שתשש כחו, אפילו היה עני המתפרנס מן הצדקה ומחזר על הפתחים ואפילו בעל אשה ובנים חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה...". אולם, גם אם נתעלם מאילוצי זמן ומאילוצים כלכליים אחרים, ברי שלא כל אדם מסוגל לעמוד בדרישה זו מבחינת כישוריו האישיים. ואכן, ההלכה מכירה במגבלות מעין אלה ומתייחסת אליהן במפורש. כך, דרך משל, מתבטא ר' שניאור זלמן מלאדי בשולחן ערוך הרב:

וכל זה בתלמיד חכם שלמד או שדעתו יפה ומצליח בתלמודו ויוכל להיות ת"ח ללמוד כל התורה שבעל-פה מהתלמוד והפוסקים... אבל מי שלא הגיע למדה זו שיוכל ללמוד טעמי ההלכות ומקורן... מחמת קוצר דעתו, ונקרא בור... אינו חייב לחיות חיי צער ולעשות מלאכתו עראי כדי להרבות בלימוד שאינו מבין כל בוריו... וגם עתיד לשכחו... יוצא ידי חובתו בקביעות עיתים לתלמוד תורה... המביא לידי מעשה בלבד שהוא חובה על הכל.²⁸

הפתרון הכלכלי למצב מעין זה מתבקש כמעט מאליו: התמחות. הערכת היכולת בתחום מסוים מול הכרת המגבלות בתחום המשלים, יוצרת בסיס להגדרת יתרון יחסי של פרטים שונים בכל אחד מן התחומים. במסגרת שבה מופעל עקרון היתרון היחסי, מי שאין כוחו יפה בתורה יעסוק בעיקר בדרך ארץ, ולהיפך. בכך תובא למאקסימום רמת התועלת החברתית הכוללת, המתקבלת משילוב של תורה עם דרך ארץ. להבדיל מהמרשמים האישיים שנסקרו עד כה, הרי השילוב הבנוי על התמחות מחייב שיתוף פעולה בין שני ה"ענפים": תורה ודרך ארץ.²⁹ שיתוף הפעולה הנדרש הביא לגיבושם של מרשמי הקצאה משותפת המשתייכים לשני טיפוסים: קולקטיביים ואישיים.

1. מרשמי הקצאה קולקטיביים

מן הסתם, מרשם ההקצאה הקולקטיבי שזכה לתהודה הרבה ביותר הוא שיתוף הפעולה בין שבט יששכר ושבט זבולון, אשר "הונצח" במקורות מדרשיים רבים, כגון:

'זבולן לחוף ימים ישכן' (בראשית מט, יג) קדם זבולון ליששכר, והרי היה יששכר גדול מזבולון, שכן מייחסן: יששכר זבולון! ולמה כן [=הקדים יעקב בברכותיו את זבולון ליששכר³⁰?] אלא שהיה זבולון עוסק בפרקמטיא ויששכר עוסק בתורה וזבולון בא ומאכילו, לפיכך קדמו עליו: 'עץ חיים היא למחזיקים בה'³¹ — יששכר

כונס וכולן מביא באניות ומוכר ומביא לו כל צרכו. וכן משה אומר: 'שמח זבולן בצאתך'³² — למה? שיששכר באהליך, שלך הן שאת מסייעו לישב בהן.³³

הואיל והדברים עתיקים, קשה להתחקות על מתכונת ההסדר הבין-שבטי. בשאלה שהופנתה לבעל מנחת יצחק, מבקש השואל לברר סדרה ארוכה של שאלות שהיו עשויות להיות כרוכות בהסדר מעין זה, כגון: האם השותפות היתה רק בין יששכר וזבולן, או גם בין שני השבטים; האם ידוע מתי הופסקה השותפות ומי תמך או בלומדי תורה שיוכלו להתקיים; מאיזה גיל חלה החובה על בני שבט יששכר למלא חלקם בשותפות, 'וכמה שעות בכל יממה היו הלימודים חובה ובשעות הנותרות יכול לעשות בהן כרצונו', וכן הלאה. בתגובה על חלק מן השאלות מציין בעל מנחת יצחק, כי "אכן לא מצאתי מקורות לכל פרטי הפרטים שחקר כבוד תורתו ואין נפקא מינה בזה למעשה, אלא משום דרוש וקבל שכו".³⁴

בסריקה באמצעות תקליטור פרוייקט השו"ת ובאופן ידני משלים, לא נמצאו מרשמי הקצאה קולקטיביים המעוגנים בהסדרים מפורשים, אם כי האידיאולוגיה שביסודם משתקפת היטב גם ב"הסדרים" פחות רשמיים, כגון זה שהיה מקובל על בני יבנה, לאמור:

אני בריה וחברי בריה. אני מלאכתי בעיר והוא מלאכתי בשדה. אני משכים למלאכתי והוא משכים למלאכתי. כשם שהוא אינו מתגדר במלאכתי, כך אני איני מתגדר במלאכתי. ושמה תאמר: אני מרבה והוא ממעיט — שנינו: אחד המרבה ואחד הממעט ובלבד שיכון את לבו לשמים.³⁵

הסדר תכליתי יותר, המייצג גם הוא מרשם הקצאה קולקטיבי, מתבטא במישור התמיכה הכספית הניתנת מקופת הקהילה או מחלק מחבריה לאותה קבוצת אוכלוסייה של לומדי התורה בדרך קבע. הסדרים אלה ("הספקות") נידונו לעיל (סעיף ג) מנקודת מבטם של בעלי הלכה מחייבים ושוללים. מן הראוי לציין, כי גם המחייבים מרשמים קולקטיביים אנונימיים מצאו שהפעלתם למעשה אינה משוחררת מפגמים, כגון זו המתועדת על-ידי מרן המחבר בתשובותיו: "לענין... שיש כמה בעלי תורה כמעט מתים ברעב לפי שאין נותנים להם די ספוקם, כי ההספקה אין בה די מחסור לכל המקבלים, ונמצא שהבעלי תורה שאינם צריכים גוזלין חלק הנצרכים".³⁶ תופעות כאלה מאפיינות חלוקה מהקופה הציבורית. כדי למנען ממליץ מרן, שם, "לשאל את פי הנותן ועפ"י דבריו יתנהגו, ואם אי אפשר לשאול את פיו אבל יודעים שיודע שנותנים ממעותיו גם לעוסקים בתורה שאינם נצרכים כ"כ, נראה לי שהמתחלק צריך לרבות בחלק הנצרכים מחלק שאינם נצרכים כ"כ עד שישאל את פי הנותן, וכפי מה שיאמר לו יעשה". מרשמי הקצאה אישיים מונעים מעיקרא עיוותים לא רצויים המיוצגים על-ידי הדוגמה הנידונה. הסעיף הבא עוסק בקטגוריית המרשמים האחרונה, המייצגים הסדר יעיל יותר מנקודת מבט כלכלית.

2. מרשמי הקצאה אישיים

גם מרשמי הקצאה האישיים נובעים ממקור קדום. במסכת זבחים ב ע"א, במשנה, מובאת שמועה מפיו של שמעון אחי עזריה. ההדגשה החריגה של קרבת אחאות מעוררת תמיהה מסוימת, שאותה מיישב רש"י על אתר, בצינו ש"עזריה עסק בפרקמטיא וסיפק

צורכי שמעון אחיו בשעה שהיה עוסק בתורה והתנו ביניהן שיהא חלק לעזריה בשכר תלמודו של שמעון... לפיכך נקרא על שמו שלמד על ידו". בעקבות הסבר זה פוסק הרמ"א: "ויכול אדם להתנות עם חבירו שהוא יעסוק בתורה והוא ימציא לו פרנסה ויחלוק עמו בשכר"³⁷ ומפרש הש"ך: "כלומר, שכר תורה ושכר מה שירויח זה יהיה בין שניהם יחד"³⁸, לאמור — עיסקה משותפת מלאה לכל דבר ועניין, גם אם הרווח הממוני מרובה מכדי פרנסתו של הלומד.³⁹ ביטוי מוצק יותר להתקשרות מעין זו נתן החזו"ן איש באגרותיו,⁴⁰ שם הוא מנסח שטר הסכם "רשמי" בין "יששכר" ו"זבולון" למשך שנה אחת. השטר קובע את האחריות ההדדית של שני הצדדים איש כלפי רעהו, בזה הלשון: "וכל לימודו בעזרת תמיכתו הנ"ל חלק כחלק הלומד והמתזיק..."

פוסקים רבים אימצו את המרשם האישי והביעו את תמיכתם בו, משום "שהוא ענין שרות חכמים נוחה הימנו".⁴¹ היו שהצדיקו הסדרים אלה באופן נלהב, כבעל כתר ראש⁴² הגורס ש"מתור, ואדרבה אם עינו צר ליתן חלק מלימודו לאחר נראה מזה שרצונו לקבל שכר לעצמו, ולמעט רצון כוראו מפני רצונו, אבל [=אלא] צריך שיהיה מטרת חפצו ומגמתו רק שיעשה רצון הבורא ית"ש ומיניה יתקלס עילאה, שאם לא יקבל פרס ילמד רק חצי היום, וכשיקבל פרס ילמוד כל היום ויהיה נחת רוח להקב"ה על-ידו מיום שלם!" בעל ציץ אליעזר המביא את הדברים, מסייג אותם וקובע כי ר' חיים מוואלוז'ין, שלפניו התנהל המשא-ומתן בין שני הצדדים, "הורה להתיר זאת רק לאחר שינסה תחילה הלומד להסביר לתומך שלא יעמוד על כך לבקשו לגרוע עבור כך מחלקו, מאחר ובלא זה יהיה לו שכר גדול, ורק לאחר שהשני [=התומך] יסרב ויעמוד על דעתו, אזי מותר לו להסכים על כך ליתן לו חלק מתורתו...". בהמשך מסייג הרב המחבר את העיסקה מכיוון נוסף: "דצריך מיהת [=על כל פנים] הלומד להודיע שמה שמסכים הוא רק על שכר עצם מצות הלימוד שלומד, אבל השכר המיוחד שיקבל על זה שלומד תורה מתוך הדחק — בזאת לא יהיה לו חלק". בהקשר זה יש להדגיש כי ההסכם הנידון היה חלקי, ולא מלא כדעת הש"ך בדברי הרמ"א כפי שהובאו לעיל. הסכם מלא מחייב חלוקת רווח מלאה והדדית. במקרה הנידון, כמובא בציץ אליעזר שם, "היו שני אחים אחד עשיר, והעני ירא אלקים יושב ועוסק בתורה, והעשיר נתן לאחיו השני שלושה רובל כסף לשבוע על מחייתו. לימים נתיישב האח העשיר ויאמר לאחיו העני: לא אתן לך השלשה רוב"כ כי אם באופן שתתן לי מחצה מלמודך".

הנסיין לראות במרשמי ההקצאה האישיים התקשרות שיש בה גם ממד כלכלי, מבהיר כמה היבטים של השאלה, כפי שנידונו בספרות ההלכה. נציג שלושה היבטים כאלה לדוגמה, תחת כותרות הנלקחות מעולם המונחים הכלכליים.

א. אופטימיזאציה של ההשקעה

התומך בלומדי תורה יכול להפנות את תמיכתו לאפיקים שונים, המייצגים כל אחד תרומה תורנית שונה. בהינתן מגבלת תקציב של התומך, עשויה להתעורר השאלה באיזה אפיק לתמוך, כדי להפיק מן התמיכה תרומה מרבית. כך נשאל ר' יוסף פאלאג'י על-אודות אדם ("זבולון") שאינו יכול להגות בתורה שיש לו עסקים רבים, ונפשו אוותה להתזיק ביד יששכר שהוא לומד בתוך הדחק ליתן לו סך מה לחודש, כדי שיעסוק בתורה בלי טירדת מזונות לזכות את נפשו, וע"ז [=ועל זה, כלומר: לשם כך] יש לו לזבולון הנזכר ב' ת"ח לפניו רשומים שהם נצרכים — האחד הוא שלומד בפני עצמו בפילפול בש"ס

ובפוסקים בהלכות גדולות וכותב פסקים וכתבים הלכה למעשה. וה"ן [והנצרך?] [ה]שני הוא ת"ח מעין בעיון נמרץ בש"ס ובתוס' ומפרשיהם והוא עוסק במלאכת שמים שלומד [=שמלמד] תלמידים קטנים ש"ס ותוס' ושי' [=ושיטות (?)] להוציא ציצים ופרחים לנערי בני ישראל מעיינין; והוא נסתפק מי הוא הגדול שבשניהם ויש לו מעלה וזכות להקדימו לחבירו ולהחזיק בידו כיד ה' הטובה זה או זה.⁴³

אמנם, המחבר פותח בקביעה "הנני יוסף תם ולא אדע לברר הלכה ברורה", אך בסיום דיון ארוך הוא מעלה ד"גדלה הזכות מהת"ח המלמד תורה... לתינוקות התלמידים... והוא קודם להחזיק בידו... והואיל ולימוד תינוקות של בית רבן גדלה מעלתם וזכותם עד מאד וגם להפך ח"ו שיש עונש כשלא יש בעיר כמ"ש בגמ' כל עיר שאין בה חשב"ר מחריבין ומחרימין אותה ב"מ [=בר מינן] וזה הת"ח המלמד לתשב"ר מלבד שמציל העיר מהעונש הנ"ל אלא שמקיים את העולם על ידיו והוא מזכה את הרבים". ההכרעה כאן נופלת לאור המבחן החברתי של עולם התוכן היהודי.

שאלה דומה נשאל בעל מנחת יצחק: "האם עדיף לעשות שותפות ולספק ליששכר כל צרכיו או תמיכת לומדי תורה רבים בסכום זה עדיף טפי [=יותר]". ההתחבטות בין האפשרויות נובעת מסיכון אפשרי, "דאם תומך רבים בודאי יזכה גם למי שלומד לשמה, מה שאין כן במזכה לאחד יש לחוש דלמא אותו החכם לומד שלא לשמה". לעומת זאת, תמיכה ביחיד גורמת לתופעה הרצויה של התמחות יתר: "ואם מחזיק לאחד יש לו המעלה כי הוא לבדו יעשה שהחכם יהגה בתורתו יומם ולילה, מה שא"כ אם עושה בהצטרפות".⁴⁴ בעל מנחת יצחק נמנע מלהכריע בשאלה זו, בקבעו כי "אלו ואלו דברי אלקים חיים".

ב. התמחות מלאה לעומת התמחות חלקית

התמחות מלאה במסגרת התקשרות "עסקית" משמעה שהעוסק בדרך ארץ עוסק בה בלבד, והעוסק בתורה עוסק בה בלבד. כבר צוין לעיל, כי אימון גישת היתרון היחסי פותח פתח לכל אחד מן הצדדים לעסוק חלקית גם בפעילות חברו. ואכן, לא זו בלבד ששילוב זה אינו נחשב כפסול, אלא שהוא נחשב גם כחיוב.

הדרישה שהעוסק בדרך ארץ יעסוק גם בתורה ולו בשיעור מזערי, אינה מפתיעה, שהרי כל הקורא קריאת שמע פעמיים ביום יצא ידי חובת תלמוד תורה, בשעת הדחק. אולם, גם הצד המחליט לעסוק בתורה מתמודד עם מגבלות מסוימות. כך קובע מרן המחבר כי רשאים בעלי תורה להתפרנס מן הציבור, "ומ"מ הם בעצמם יעשו איזו סחורה קלה בענין שלא יתבטלו מלימודם אלא זמן מועט, ואם לא יספיק להם יטלו תשלום הספקתם מהציבור, אבל יותר מכדי תשלום פרנסתם אסור להם ליטול".⁴⁵ בעל ערוך השולחן מאיר אותה מגבלה מכיוון אחר: "ואל יאמר האדם כשלומד בעצמו: שוב איני צריך לתמוך ביד לומדי תורה, דאינו כן, דאדרבא כיון שהוא יודע כח התורה, החיוב עליו יותר להיות מתמכין [=מתומכין] דאורייתא, וליתן נדבות על הישיבות ועל מקומות שמרביצין התורה וע"פ רוב התורה תצא מבני עניים וצריכים תמיכה".⁴⁶

שאלת מידת ההתמחות מגיעה לביטוי קיצוני בשאלה אחרת שנשאל בעל מנחת יצחק: "נשאלתי מת"ח עני שנדבן אחד הציע לו שיתן לו כדי פרנסתו ויחלוק עמו בשכר לימודו כיששכר וזבולון וכשמעון אחי עזריה, אך דא עקא שהנדבן הנ"ל הוא מחלל שבתות ר"ל, אם שרי [=מותן] לעשות עמו עסק כנ"ל".⁴⁷ הרב המשיב מתחבט ארוכות בבדיעה,

ולעניין פסק הלכה הריהו מפקפק אם ראוי לעשות שותפות מעין זו, אף-על-פי "דכל דין שותפות כזה אין בנוי על דיני קנינים שבין אדם לחבירו".

ג. הקצאת מקורות לעומת חלוקת הכנסה

הבחינה הכלכלית של מרשמי הקצאה משותפים ברמה הבין-אישית, מולידה מיד את ההבחנה בין מרשמים התורמים להקצאה מחודשת של מקורות לבין הסדרים המתבטאים דק בחלוקה מחדש של הכנסות, בלי לתרום להקצאה משופרת של מקורות הצדדים המעורבים בעיסקה. במסגרת מרשם המביא להקצאה מחודשת של מקורות, מתקשרים הצדדים בהסכם המסדיר את פעילותם מכאן ולהבא. לעומת זאת, מרשם המסדיר את הזכויות בעבר בלבד, בלי להתייחס למצבים עתידיים, מביא לחלוקת הכנסות מחודשת בין הצדדים, בלי ליצור תמריץ להקצאה משופרת בעתיד.

הבחנה כלכלית זו זכתה לביטוי חד בספרות ההלכה. הרמ"א, המצדד בהסדרים בין-אישיים, מסייג אותם בצורה ברורה: "אבל אם כבר עסק בתורה אינו יכול למכור לו חלקו בשביל ממון שיתן לו".⁴⁸ הרמ"א מסתמך על פסיקה דומה של רבנו ירוחם,⁴⁹ המתבססת על קביעת הגמרא במסכת סוטה כא ע"א: "מאי 'בוז יבוזו לו' (שה"ש ח, ז)? אמר עולא: לא כשמעון אחי עזריה ולא כר' יוחנן דבי נשיאה, אלא כהלל ושבנא. דכי אתא [=שכשבא] רב דימי אמר: הלל ושבנא אחי הוּו [=אחים היו], הלל עסק בתורה, שבנא עבד עיסקא [=עשה עסק]. לסוף א"ל: תא נערוב וליפלוג [=בוא נערב ונחלוק]. יצתה בת קול ואמרה: 'אם יתן איש את כל הון ביתו וגו' (שה"ש שם)". ואומר בעל ערוך השולחן: "והטעם פשוט, דשכר עוה"ב אינה במכירה ובנתינה לאחרים והנפש שעשתה היא תשיג שכרה ולא אחר, אך כשמתחלה משתתפים בהמצוה ממילא דעשו שניהם המצוה... ועל זה נאמר 'עץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה מאושר' [משלי ג, יח]."⁵⁰

הערות

- 1 ערוך השולחן, יורה דעה, סי' רמו, סע' ז.
- 2 סעיף זה מבוסס על ליברמן (חשל"ג), מחשבה כלכלית בתלמוד (עבודת מ.א., אוניברסיטת בר-אילן), פרק ראשון.
- 3 ברכות לה ע"ב.
- 4 קידושין פב ע"ב.
- 5 עיין: יומא לה ע"ב. וכן: "עתיד רבי עקיבא לחייב את כל העניים בדין, שאם אומרים להם: מפני מה לא למדתם [תורה] והם אומרים: מפני שעניים היינו, אומרים להם: והלא רבי עקיבא עני ביותר ומרודל היה" (אבות דרבי נתן ג"א פ"ו, מהר"ש שכטר עמ' 29).
- 6 יומא לה ע"ב.
- 7 ברכות לה ע"ב.
- 8 אבות ב, ד.
- 9 סנהדרין מא ע"א (ראש השנה לא ע"ב). וראה: ספרי דברים, שנו, מהר" פנקלשטיין עמ' 429.
- 10 קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו, ליפסא, תר"ט (דפוס-צילום, ירושלים, 1969), ח"ב, דף כח ע"ב-ע"ג.
- 11 הלכות תלמוד תורה פ"ג ה"י-ה"א. ועיין דבריו הנמרצים והחריפים בפירוש המשניות, אבות ד, ה.
- 12 כסף משנה, הלכות תלמוד תורה פ"ג ה"י.

- 13 תשב"ץ, חלק א, סי' קמז.
 14 משנה תורה, הלכות מלכים פ"ב ה"ד-ה"ה.
 15 דברי ר"ת מובאים בטור יורה דעה, סי' רמו, שם נפסק: "וחייב לשלש לימודו — שליש בתורה, שליש במשנה ושליש בתלמוד. פירוש: בתורה — תורה שבכתב כמו תורה, נביאים וכתובים; משנה היא תורה שבעל-פה ופירושה התורה בכתב הוא בכלל זה; ותלמוד הוא שיבין וישכיל אחרית דבר מראשיתו, ויוצא [צ"ל: ויוציא?] דבר מתוך דבר וידמה דבר לדבר ויידע במדות שהתורה נדרשת בהן עד שידע היאך עיקר המצוות והיאך יוצא האיסור והמותר וכיוצא בזה בדברים שלמד מפי השמועה".
- 16 הטור (שם) פוסק בעקבות הרמב"ם, בהמשך ישיר לסוף ההערה הקודמת: "כיצד? היה בעל אומנות ועוסק במלאכה ג' שעות ביום ובט' שעות בתורה — קורא ג' מהן בתורה שבכתב, ובג' תורה שבע"פ ובג' יבין דבר מתוך דבר. וכתב הרמב"ם: כמה דברים אמורים, בתחילת לימודו של אדם, אבל כשיגדיל בחכמה... יקרא בעתים מזומנים תורה שבכתב ודברי השמועה, כדי שלא ישכח דבר מדברי התורה, ויפנה כל ימיו לתלמוד בלבד, לפי רוחב לבו וישוב דעתו".
- 17 דרישה, על טור יו"ד, סי' רמו, סעי' ט. עיין בברכי יוסף יו"ד, סי' רמו, סעי' ד, המביע עמדה עקרונית נוגדת אשר שוללת לימוד "הלכות קטועות" וגורסת כי "לימוד הגמרא ורש"י ותוספות — חיוב כמו הנחת תפילין".
- 18 יורה דעה, הלכות תלמוד תורה, סי' ג, סעי' ב. ההדגשה שלי — י"ל.
 19 מכילתא, ויסע, ב, מהר" הורוביץ-רבין עמ' 161.
 20 בש"ך יו"ד, סי' רמו, אות א, משום ר' שמעון בן יהוצדק.
 21 מנחות צט ע"ב.
 22 שם, וכהסברו של רש"י בד"ה אסור לאומרו: "שלא יאמר בקרית שמע סגי [=דין] ולא ירגיל בניו לתלמוד תורה".
- 23 שם, וכהסברו של רש"י בד"ה מצוה לאומרו: "דסבר משום קרית שמע נוטל שכר גדול כזה כי אז תצליח את דרכיך, אם היה עוסק כל היום כל שכן ששכרו גדול, ומרגיל את בניו לתלמוד תורה". ועיין שם לשון אחר.
- 24 שולחן ערוך, יורה דעה, סי' רמו, סעי' א.
 25 שם, סעי' ז.
 26 אורח חיים, סי' קנה, סעי' א.
 27 שם שם, סעי' י.
 28 יורה דעה, הלכות תלמוד תורה, סי' ג, סעי' ד.
 29 שו"ת אבקת רוכל, סי' ב.
 30 בראשית מט, יג-יד.
 31 משלי ג, יח.
 32 דברים לג, יח.
 33 בראשית רבה צט, ט, מהר" תיאודור-אלבק עמ' 1281.
 34 שו"ת מנחת יצחק, חלק ז, סי' פו.
 35 ברכות יז ע"א, ועיין רש"י שם.
 36 שו"ת אבקת רוכל, סי' ב. ראה גם: הנובר, יון מצולה, תל-אביב, תשכ"ו, עמ' 83, לתיאור הסדרים קולקטיביים בתקופה אחרת ובמקום אחר.
 37 יו"ד, סי' רמו, סעי' א.
 38 שם, סעי' ב.
 39 שו"ת אבקת רוכל, סי' ב.
 40 קובץ אגרות, מז.
 41 שו"ת מנחת יצחק, חלק ו, סי' ק. עיין שם לדעה שוללת קיצונית. עיין שו"ת מהר"ם אלשקר, סי' קא.
 42 כמובא בשו"ת ציץ אליעזר, חלק טו, סי' ג.
 43 שו"ת חיים ביד, סי' קכו.

- 44 שו"ת מנחת יצחק, חלק ז, סי' פז.
- 45 שו"ת אבקת רוכל, סי' ב. ועיין שו"ת הרב הלכות תלמוד תורה, סי' ג, סע' ה, הקובע כי "המתפרנס מן הצדקה חייב לעסוק בתורה יום ולילה ממש בכל ענין".
- 46 יו"ד, סי' רמו, סע' ט.
- 47 שו"ת מנחת יצחק, חלק ו, סי' ק.
- 48 יו"ד, סי' רמו, סע' ב.
- 49 תולדות אדם וחווה, נתיב ב.
- 50 ערוך השולחן, יורה דעה, סי' רמו, סע' ח. וכן קובע בעל מנחת יצחק, חלק ו, סי' ק: "דגם מכירה על להבא לא מועיל, רק אם על ידו הוא עוסק בתורה ובמצוות ונחשב כאילו הוא עסק בעצמו". עיין גם: שו"ת משיב דבר, חלק ג, סי' יד.

